

Tadeusz „Wyrwa” Furgalski jako dowódca IV batalionu 1. Pułku Piechoty Legionów Polskich – przyczynek do biografii

Jan Skawiński

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II
W KRAKOWIE
ORCID: 0000-0003-2803-4168

ABSTRACT

Tadeusz “Wyrwa” Furgalski as commander of the 4th Battalion of the 1st Infantry Regiment of the Polish Legions – a contribution to biography

The outbreak of the First World War saw the creation of the Polish Legions at the side of the Austro-Hungarian Army. The formation itself and the people who formed it have attracted the unfading interest of historians, which is not surprising given that this milieu dominated the political scene of the reborn Polish state in the inter-war period. The figure to whom this article is devoted has not yet been the subject of a biography, even though he played an important role in both the Riflemen's Association and the Legions. Posthumously awarded the *Virtuti Militari* Order, Tadeusz Furgalski “Wyrwa” is often categorised as one of Pilsudski's best officers. This article is devoted to the period when he commanded the 4th Battalion of the 1st Infantry Regiment. This was a particularly interesting period of his military service, in which his skills and knowledge gained before the outbreak of the First World War were put to the first test. The article attempts to depict Furgalski's actions as an officer and to assess the decisions he made during this crucial period of his military career.

KEYWORDS: Tadeusz Furgalski „Wyrwa”, First World War, Polish Legions, 1st Infantry Regiment, Kielce, Krzywopłoty

SŁOWA KLUCZOWE: Tadeusz Furgalski „Wyrwa”, I wojna światowa, legiony, 1. Pułk Piechoty, Kielce, Krzywopłoty

Celem artykułu jest przybliżenie roli Tadeusza Furgalskiego „Wyrwy” jako dowódcy IV batalionu w okresie od jego sformowania w sierpniu 1914 r. do grudnia tego samego roku, kiedy z polskich oddziałów utworzono I Brygadę Legionów Polskich. Furgalski jest jednym z oficerów legionowych, którego biografia wciąż jeszcze nie powstała, mimo iż pełnił istotne funkcje zarówno w strukturach strzeleckich, jak i w Legionach od początku ich istnienia. Trzeba jednak zaznaczyć, że istnieje szereg biogramów poświęconych tej postaci, wśród których można wymienić teksty autorstwa Wiktora Cygana¹, Jana Lubicz-Pachońskiego² czy Grzegorza Łukomskiego³. Postaci Furgalskiego dotyczą też osobne rozdziały w publikacjach Bogdana Stanaszka⁴ oraz Joanny Wieliczki-Szarkowej⁵. Oficerowi i dotyczącym go dokumentom przechowywanym w Centralnym Archiwum Wojskowym (CAW) artykuł poświęciła Małgorzata Włoszczuk⁶. Pewną formą biografii jest broszura autorstwa Mariana Dąbrowskiego wydana w 1920 r., dotycząca głównie okresu służby w Legionach⁷. Wydaje się jednak, że wobec tej pracy uzasadniony jest zarzut pewnej idealizacji. Opublikowano też dziennik Furgalskiego obejmujący okres od 1913 do 1916 r., opracowany przez Piotra Cichorackiego⁸. W tekście tym jest jednak luka, między 9 sierpnia 1914 r. a 3 lutego 1915 r. „Wyrwa” nie sporządził żadnych zapisów. Częściowo brak ten wypełnił sam Furgalski opisem działań oddziałów strzeleckich między 17 sierpnia

1 W. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1, Warszawa 2005, s. 298–299.

2 J. Lubicz-Pachoński, *Furgalski Tadeusz* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 7, W. Konopczyński (red.), Kraków 1948–1958, s. 48–50.

3 G. Łukomski, *Furgalski Tadeusz* [w:] *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny*, t. 2: (1914–1921), cz. 2, B. Polak (red.), Koszalin 1993, s. 55–56.

4 B. Stanaszek, *Brzosteccy Strzelcy w Legionach* [w:] *Z dziejów Brzostku Studia i materiały*, t. 6, *idem* (red.), Brzostek 2019, s. 5–54; *idem*, *Z dziejów Brzostku Wydarzenia i ludzie*, Brzostek 2008.

5 J. Wieliczka-Szarkowa, *Żołnierze Niepodległości 1914–1918*, Kraków 2013, s. 252–267.

6 M. Włoszczuk, *Major Tadeusz Furgalski „Wyrwa” [1890–1916]. Niecodzienna postać oficera legionów polskich w świetle wspomnień i dokumentów*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2012, nr 5, s. 67–96.

7 M. Dąbrowski, *Tadeusz Wyrwa-Furgalski Major 5 pułku piech. Legionów*, Warszawa 1920.

8 T. Furgalski, *Dziennik 1913–1916*, P. Cichoracki (wstęp i oprac.), Kraków 2011.

9 *Ibidem*, s. 163–169.

10 A. Chwalba, *Legiony Polskie 1914–1918*, Kraków 2018.

11 M. Wołos, *General dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Biografia Wojskowa*, Toruń 2000; *idem*, *Związek Strzelecki w Paryżu przed pierwszą wojną światową* [w:] *Drogi do niepodległości. Ziemie polskie w dobie odbudowy państwa polskiego*, Z. Karpus, M. Wojciechowski (red.), Toruń 2003, s. 33–48; *idem*, „*W straży przedniej*”. *Żołnierska droga Andrzeja Struga do niepodległej Polski* [w:] *Andrzej Strug. Dzieło i czasy. Materiały z konferencji naukowej w Warszawie 6–7 grudnia 2012 roku*, A. Kargol (red.), Warszawa–Kraków 2014, s. 61–97; *idem*, *Kilka refleksji o Kazimierzu Piątku pseud. „Herwin”* (2 marca 1886–20 maja 1915) i *Michałowicach sprzed ponad stu lat*, „Naddubiańskie Pejzaże. Kwartalnik Społeczno-Kulturalny” 2015, nr 1–2, s. 9–13; *idem*, „*Ojczyźnie służę*”. *Damian Stanisław Wandycz (1892–1974)*, Bełchatów–Kraków–Warszawa 2015; *idem*, *Przerwana droga do Niepodległej. Kazimierz Piątek „Herwin” (1886–1915)*, Warszawa 2016; *idem*, *Epopeja legionowa w pamięci weteranów I Brygady Jakuba Hoffmana i Damiana Stanisława Wandycza* [w:] „*Nie wierząc nam, że chcąc to móc...*” *Legiony i ich wpływ na sprawę polską w latach 1914–1918*, Z. Girzyński, J. Kłaczek (red.), Toruń 2018, s. 279–309.

12 W. Cygan, *Kampania kielecka grupy Piłsudskiego*, „*Wojskowy Przegląd Historyczny*” 1994, nr 3, s. 45–77; *idem*, *Działania 1 pułku piechoty Legionów Polskich nad Wisłą i Nidą we wrześniu 1914 r.*, „*Wojskowy Przegląd Historyczny*” 1996, nr 2, s. 67–97; *idem*, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1–5, Warszawa 2005–2007.

13 W. Tokarz, *Wstęp* [w:] *Legiony na polu walki. Działania pierwszego pułku legionów na lewym brzegu Wisły w sierpniu*

a 14 września 1914 r. zatytułowanym *Z dziejów mojego batalionu*, umieszczonym w publikacji jako aneks⁹.

Bogatej literatury naukowej doczekały się zarówno Związek Strzelecki, jak i same Legiony. Wśród autorów, którzy zajęli się tymi zagadnieniami, można wymienić: Andrzeja Chwalbę¹⁰, Mariusza Wołosa¹¹, Wiktora Cygana¹², Wacława Tokarza¹³, Janusza T. Nowaka¹⁴, Krzysztofa Filipowa¹⁵, Michała Klimeckiego¹⁶, Kazimierza Bąbińskiego¹⁷, Stefana Pomarańskiego¹⁸, Aleksandra J. Łuczyńskiego „Narbuta”¹⁹, Stefana Arskiego²⁰, Henryka Bagińskiego²¹, Gustawa Baumfelda²², Tadeusza Biernackiego²³, Tadeusza Bogaleckiego²⁴, Konrada A. Czernielewskiego²⁵, Joannę Darnowską-Łukaszewską²⁶, Franciszka Demela²⁷, Witolda Jarno²⁸, Wandę Kiedrzyńską²⁹, Józefa Kozła³⁰, Aleksandrę A. Kozłowską³¹, Wacława Lipińskiego³², Gustawa Łowczowskiego³³, Jacka M. Majchrowskiego³⁴, Józefa M. Musiałka³⁵, Tomasza Nałęczą³⁶, Urszulę Oettingen³⁷, Janusza Pajewskiego³⁸, Waldemara Potkańskiego³⁹, Mieczysława Wrzoską⁴⁰, Janusza Zuziaka⁴¹ czy Tomasza Dudka⁴². Warto wspomnieć o opracowaniu Eugeniusza Quiriniego i Stanisława Librewskiego⁴³, które jest również źródłem bogatego materiału ikonograficznego, oraz o *Księdze chwały piechoty*, której obszerne fragmenty zostały poświęcone działalności legionistów i historii tej formacji zbrojnej⁴⁴.

Tadeusz Furgalski, syn Antoniego i Heleny z domu Grychowska, przyszedł na świat 3 lipca 1890 r. w Rzeszowie. Jego rodzice przeprowadzili się następnie do Brzostku, gdzie urodził się Teodor, brat przyszłego oficera, który również związał swoje życie ze służbą wojskową. Po śmierci Antoniego i Heleny opiekę nad chłopcami przejął brat matki – Wiktor Grychowski mieszkający w Leżajsku. W okresie edukacji szkolnej rodzeństwo przebywało również w Krakowie i Rzeszowie. Po zdaniu matury Tadeusz podjął edukację na wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1909 r.⁴⁵

Niejasna jest dokładna data wstąpienia do ZWC i organizacji strzeleckiej. Najwcześniejszą podaje kwestionariusz

wypełniony przez jego brata w 1938 r.: „Od 1909 r. członek Związku Walki Czynnej, później Związku Strzeleckiego”⁴⁶. Jednak karta ewidencyjna wystawiona 24 czerwca 1916 r. zawiera zapis: „ZWC i Związek Strzelecki od 1912 w Krakowie”, co może sugerować późniejsze wstąpienie do obu organizacji⁴⁷. Istnieje jeszcze kilka dokumentów wywołujących dalsze wątpliwości⁴⁸. Wydaje się, że trafnie ten problem rozwiązał Cichoracki, gdy sformułował przypuszczenie, że różnice wynikają z konspiracyjnego charakteru ZWC. Późniejsza datacja pojawiłaby się w związku z przystąpieniem do jawnej organizacji strzeleckiej⁴⁹. W jej ramach Furgalski pełnił szereg funkcji, wśród których były dowodzenie plutonem i kompanią, komenda nad krakowskim oddziałem żeńskim i szkołą podoficerską. Należał też do egzaminacyjnej komisji oficerskiej⁵⁰. „Wyrwa” przeszedł szkołę oficerską w Stróży, trwającą od lipca do sierpnia 1913 r.⁵¹ Dzięki ukończeniu wyższego kursu oficerskiego w ramach Związku Strzeleckiego, otrzymał odznakę „Parasol”⁵². Odebrał też wykształcenie wojskowe w armii austro-węgierskiej jako „ochotnik jednoroczny” w latach 1911–1912⁵³.

W Legionach służył od rozpoczęcia wojny, najpierw jako dowódca IV batalionu, następnie jako komendant strzelnicy w Kętach, dowódca I batalionu 1. pułku piechoty, zastępca dowódcy 3. pułku, dowódca batalionu uzupełniającego nr 1, nr 3 oraz II batalionu 5. pułku piechoty. Poległ w czasie odwrotu spod Kostiuchnowki, w nocy z 6 na 7 lipca 1916 r., kiedy wraz z Leonem Berbeckim przypadkowo natknął się na rosyjski patrol⁵⁴.

Okres, w którym Furgalski pełnił funkcję dowódcy IV batalionu jest szczególnie interesujący, ponieważ stanowił jego chrzest bojowy, praktyczny sprawdzian umiejętności, nabytych w czasie edukacji zarówno strzeleckiej jak i w armii cesarskiej. Polskie oddziały po pierwszych walkach i koncentracji w rejonie Bolmin–Polichno–Milechowy, 16 sierpnia 1914 r. zostały poddane reorganizacji. Istniejące kompanie podzielono na pięć batalionów, których dowódcami zostali Marian Januszajtis „Żegota”,

i wrześniu 1914 roku, *idem* (red.), Piotrków 1916, s. 5–14; *idem*, *Marsz pierwszych oddziałów na Kielce. Potyczki w Kielcach i pod Kielcami. Brzezi. Marsz okólny na Tumlin* (6 VIII– 21 VIII) [w:] *ibidem*, s. 15–20; *idem*, *Pobył w Kielcach i odwrot na prawy brzeg Wisły* (22 VIII– 13 IX) [w:] *ibidem*, s. 21–24; *idem*, *Operacje pod Nowym Korczynem i pod Opatowcem* (16 IX– 24 IX) [w:] *ibidem*, s. 24–33.

14 J. T. Nowak, *Szlak bojowy Legionów Polskich*. Wydanie pamiątkowe z okazji 100. rocznicy wymarszu 1 Kompanii Kadrowej 1914–2014, Kraków 2014; W. Milewska, J. T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998.

15 M. Klimecki, K. Filipow, *Legiony Polskie Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014.

16 M. Klimecki, *Legiony Polskie w Baranowiczach październik–listopad 1916 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1988, nr 1, s. 24–35; *idem*, *Legiony Polskie latem 1915 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1990, t. 33, s. 263–272; *idem*, *Łowczówek 1914*, Warszawa 1993; *idem*, *Legiony Polskie 1914–1918* [w:] *Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz ludziach Józefa Piłsudskiego*, W. Sienkiewicz (oprac.), Warszawa 2008, s. 5–155; *idem*, *Gorlice 1915*, Warszawa 2009.

17 *Zarys historii wojennej 5-go pułku piechoty legionów*, K. Bąbiński (oprac.), Warszawa 1929.

18 S. Pomarański, *Związek Walki Czynnej i Związki Strzeleckie*, „Strzelec. Organ Związku strzeleckiego” 1934, nr 31, s. 8–11; *Zarys historii wojennej 1-go pułku piechoty legionów*, *idem* (oprac.), Warszawa 1931.

19 A. J. Narbut-Łuczynski, *U kresu wędrówki. Wspomnienia*, Londyn 1966; *idem*, *Historia wojenna Legionów Polskich. Powstanie i działalność bojowa*

Oddziału Józefa Piłsudskiego (VIII–XI 1914), A. C. Żak, K. Stepan (oprac.), Warszawa–Kraków 2014.

20 S. Arski, *My pierwsza brygada*, Warszawa 1962.

21 H. Bagiński, *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935.

22 G. Baumfeld, *Artyleria Legionów pułk pierwszy*, Kraków 1917.

23 T. Biernacki, J. Bratro, *Major Albin Fleszar „Satyr”*, Warszawa 1937.

24 T. Bogalecki, *Polskie Związki Strzeleckie w latach 1910–1914*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1996, nr 2, s. 30–66.

25 K. A. Czernielewski, *Polskie formacje zbrojne w Łodzi. Od przybycia Legionów w październiku 1914 r. do powstania garnizonu Wojska Polskiego w listopadzie 1918 r.*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, 12 (2011), s. 101–135.

26 J. Darnowska-Lukaszewska, *Szyszlowski (Sarmat-Szyszlowski) Mikołaj, pseud. Sarmat* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 50, A. Romanowski (red.), Warszawa–Kraków 2014–2015, s. 26–428.

27 F. Demel, W. Lipiński, *Pułkownik Leopold Lis-Kula*, Warszawa 1932.

28 W. Jarno, *Legiony Polskie w Łodzi w okresie I wojny światowej* [w:] *Łódź w drodze do niepodległości*, J. A. Daszyńska (red.), Łódź 2013, s. 53–71.

29 W. Kiedrzyńska, *Polskie organizacje wojskowe w przededniu wojny światowej*, „Żołnierz Legionów i P.O.W.”, 3–4 (1939), s. 42–54.

30 J. Kozioł, *Straceńców los, czyli o legionistach spod Łowczówka*, Tuchów 2009.

31 A. A. Kozłowska, *Góral generałem. Andrzej Galica. Biografia żołnierza, polityka i literata*, Łódź 2013.

Mieczysław Neugebauer „Norwid”, Edward Rydz „Śmigły”, Michał Tokarzewski „Karaszewicz” oraz Tadeusz Furgalski „Wyrwa”. Otrzymał on dowództwo nad najmniejszym batalionem – IV, liczącym 343 strzelców, którzy wchodzili w skład 1., 2. i 3. kompanii⁵⁵.

Według wspomnień innych uczestników kampanii kieleckiej jako dowódca zachowywał się profesjonalnie i skutecznie wykonywał powierzone zadania⁵⁶. Na potwierdzenie tej opinii warto wspomnieć o incydencie, który miał miejsce w nocy z 16 na 17 sierpnia. Śpiących oficerów obudziły alarm i meldunek: „strzały słychać, konie drżą, sytuacja krytyczna”. Furgalski miał zachować w tej nagłej sytuacji spokój i opanowanie. Ostatecznie okazało się, że doszło do fatalnej pomyłki. Wartownicy, którym wydawało się, że zobaczyli w ciemnościach kozacki patrol, otworzyli ogień. W zamieszaniu postrzelono jednego ze strzelców, oprócz tego poraniono było lokalnych chłopów⁵⁷. Adolf Kotarba „Leszek” w swym pamiętniku twierdził, że spanikowali żołnierze z kompanii góralskiej, a postrzelone zostało nie bydło, a konie⁵⁸.

Po reorganizacji batalion „Wyrwy” 17 sierpnia wyruszył wraz z pozostałymi jednostkami w kierunku Rykoszyna, by w następnych dniach dotrzeć do Tumlina. 21 sierpnia IV batalion został wzmocniony świeżą kompanią Jerzego Śladkiego „Rojana”. Tymczasem operująca w regionie rosyjska dywizja kawalerii gen. Aleksandra Nowikowa, z której oddziałami ścierali się strzelcy podczas pierwszych walk po przekroczeniu granicy, wobec działań wojsk austriackich skierowała się do Zwolenia. Stamtąd prowadziła rozpoznanie na linii Szydłowiec–Skarżysko–Ostrowiec–Opatów–Sandomierz, osłaniając tym samym kierunek na Dęblin. Do opuszczonych Kielc 18 sierpnia wjechały pierwsze oddziały austriackiej jazdy. Dzień później do miasta wkroczył patrol konny Władysława Prażmowskiego „Beliny”, dołączył do niego II batalion, który wkrótce otrzymał nowe rozkazy i przemieścił się do Zagnańska. Komenda główna zdecydowała

o wkroczeniu do Kielc 21 sierpnia, dzień później wszystkie bataliony weszły do miasta⁵⁹.

Następnie przystąpiono do dalszych prac organizacyjnych i szkolenia wojska. Pobyt w Kielcach przebiegał stosunkowo spokojnie. Jak pisał sam Furgalski „prawdziwie bojową” służbę pełniły tylko jazda oraz niektóre posterunki. Okres ten pozwolił zarówno jemu, jak i innym dowódcom nawiązać bliższe kontakty z oficerami pruskimi i austro-węgierskimi, na przykład podczas zabaw w hotelu „Bristol”. Strzelcy prowadzili też prace fortyfikacyjne⁶⁰. Podobny obraz pobytu w Kielcach przedstawia list Zygmunta Rumińskiego z 29 sierpnia 1914 r. Stan jednostek stacjonujących w mieście opisał jako „bezczynny”, a wymuszony brak aktywności określił jako „męczarnie”⁶¹.

Wobec zmieniającej się na niekorzyść państw centralnych sytuacji frontu strzelcy musieli opuścić Kielce 10 września. W tym czasie działająca w regionie austriacka 1. armia została zmuszona do odwrotu z odsłoniętym prawym skrzydłem, na którym powstała licząca około 70 kilometrów luka we froncie. Na zachód od niej wycofywały się również siły pospolitego ruszenia. Podczas odwrotu batalion IV znalazł się w grupie Kazimierza Sosnkowskiego w której skład wchodziły też bataliony I i II, tabor, część oddziału wywiadowczego oraz kawalerii, siły te były częścią kolumny ppłk. Carla Gustava Roosa. Oddziały dotarły 10 września do Lisowa, a w następnych dniach kontynuowały marsz przez Chmielnik, Szydłów, Pacanów, a po połączeniu się z kolumną Józefa Piłsudskiego przez Szczucin, w którego rejonie zajęto kwatery 14 września⁶².

16 września batalion „Wyrwa” zajął nowe pozycje nad Wisłą między ujściem Nidy i Dunajca. Pułk, któremu wyznaczono odcinek rozciągający się od linii Bolesławska Kępa–Mędrzechów do Dunajca, otrzymał od austriackiego dowództwa zadanie prowadzenia obrotu w „duchu ofensywnym”. By zrealizować instrukcje, 17 września rozpoczęto przeprawę na drugi brzeg rzeki.

32 W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski: 1905–1918*, Warszawa 1931; *idem*, *Szlakiem I Brygady. Dziennik żołnierski*, Warszawa 1935.

33 G. Łowczowski, *Piąty Pułk Piechoty Legionów „Zuchowatych”*, Londyn 1968.

34 J. M. Majchrowski, *Pierwszy ulan Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; *idem*, *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret oddziału*, Kraków 2014.

35 J. M. Musiałek, *Rok 1914. Przyczynek do dziejów Brygady Józefa Piłsudskiego*, Kraków 1915.

36 T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984.

37 U. Oettingen, *Czarkowy– na drodze do niepodległości*, cz. 1: *Bój 16–24 września 1914 r.*, Kielce 2002; *eadem*, *Od Wisły do Jakubowic. Działania 1. Pułku Piechoty Legionów Polskich od 28 września do 13 października 1914 roku* [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 5, *eadem* (red.), Kielce 2004, s. 85–109; *eadem*, *1 Pułk Piechoty Legionów Polskich w Kielcach 19 sierpnia – 10 września 1914 roku* [w:] *Z dziejów Kielc w latach 1914–1918*, *eadem* (red.), Kielce 2004, s. 11–36; *eadem*, *Odwrot 1. Pułku Piechoty Legionów Polskich z Kielc 10–13 września 1914 roku* [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 6, L. Michalska-Bracha, B. Wojciechowska (red.), Kielce 2005, s. 111–130; *eadem*, *Walki 2 Pułku Piechoty I Brygady Legionów Polskich pod Konarami w 1915 r.*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A: Nauki humanistyczne” 2005, nr 29, s. 155–163; *eadem*, *Wejście strzelców do Kielc w 1914 r. w świetle źródeł legionowych*, *ibidem*, s. 85–98; *eadem*, *Żandarmeria 1 Pułku Legionów Polskich w Królestwie Polskim w 1914 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2008, t. 45, s. 114–139; *eadem*, *I Brygada Legionów Polskich nad Nidą w 1915 r.*,

„Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2013, nr 4, s. 9–28.

38 J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Warszawa 1985; *idem*, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1998.

39 W. Potkański, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002.

40 M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990.

41 J. Zuziak, *Generał Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997.

42 T. Dudek, *I Brygada Legionów Polskich w bitwie pod Kostiuchówką w lipcu 1916 r.*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2016, t. 22, s. 71–93.

43 *Ilustrowana kronika legionów polskich 1914–1918*, E. Quirini, S. Librowski (oprac.), Warszawa 1936.

44 *Księga chwały piechoty*, E. Quirini (red.), Warszawa 1937–1939.

45 T. Furgalski, *op. cit.*, s. 17.

46 Centralne Archiwum Wojskowe [dalej: CAW], Akta Orderu Wojennego Virtuti Militari, sygn. I.482.37-2806, Kwestionariusz, 26.06.1938.

47 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 2705, Karta ewidencyjna oficerska, 24.06.1916.

48 Na przykład wniosek o nadanie Krzyża Niepodległości zawiera zdanie „Wybitna praca w krakowskim okręgu „Strzelca” w latach 1910–1914”; CAW, Akta Odznaczeniowe Tadeusza Furgalskiego, sygn. 19.12.1930, Wniosek o nadanie Krzyża Niepodległości, 1936.

49 T. Furgalski, *op. cit.*, s. 18.

50 *Ibidem*, s. 18–19; CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 1160-A, Książeczka stanu służby, 03.12.1913.

Dzień później Furgalski zajął Ksany i folwark Winiary, pierwsze obsadzając kompanią, a drugie plutonem piechoty. Miało to służyć ochronie drogi między Nowym Korczynem a Opatowcem. 19 września do Winiar przesunięto większość sił IV batalionu. 21 września doszło do starcia z około 100-osobowym, według szacunków „Wyrwy”, oddziałem rosyjskim. Furgalski początkowo planował zaatakować tę grupę, jednak plany te powstrzymał ostrzał rosyjskiej artylerii⁶³.

Tymczasem siły państw centralnych przygotowywały się do ofensywy z linii Warty i Wisły na Dęblin oraz Warszawę. W związku z tym polski pułk otrzymał nowe instrukcje od dowódcy 7 Dywizji Kawalerii⁶⁴. Jednostce podporządkowano odcinek między ujściem Dunajca i Pawłowem. Rankiem 22 września Józef Piłsudski spotkał się z gen. Ignazem von Kordą, który twierdził, że jego dywizja ma stanowić awangardę większych sił przekraczających Wisłę. Kawaleria miałyby przeprowadzić się 23 lub 24 września przy kontrolowanym przez legionistów Ujściu Jezuickim⁶⁵.

Aby zrealizować nowe zamierzenia, na drugą stronę rzeki przerzucono kolejne oddziały, a dyspozycją kolumny głównej z 21 września utworzono grupę pod dowództwem „Wyrwy”, na którą oprócz jego batalionu składały się: I batalion, 3. kompania III batalionu, szwadron „Beliny” oraz pluton austriackiej kawalerii. Ponadto pod dowództwem Furgalskiego 22 września znalazł się też oddział pieszy wywiadowców i żandarmów. Batalion IV skoncentrował większość swoich kompanii w Winiarach, 2. kompania obsadziła Ksany, Czarkową – szwadron „Beliny”, I batalion – Chwalibogowice, kompania z III batalionu – Opatowice. Wieczorem do „Wyrwy” dotarły raporty o silnych patrolach rosyjskiej jazdy w Morawiance i Rzemienowicach, na co dowódca zgrupowania zareagował wysłaniem 15-osobowych patroli. Wcześniej w ramach przygotowań do lokalnego ataku przesunięto kompanię Aleksandra Łuczyńskiego „Narbuta” z I batalionu. O świcie 23 września wraz ze spieszoną jazdą

zaatakowała Szczytniki, zabijając 16 Rosjan, 3 biorąc do niewoli oraz przejmując 3 konie, 8 siodeł, kilka karabinów i lanc. Straty własne wyniosły jednego zabitego i rannego⁶⁶.

Instrukcje wydane 23 września wyznaczały „Wyrwie” zadania: obrony drogi od Winiar do Opatowca, przeprowadzenie rozpoznania w stronę przeciwnika i obronę wzgórz na lewym brzegu Wisły w razie ataku nieprzyjaciela. Wobec tego do Starego Korczyna skierowano pluton piechoty wsparty patrolem ułanów, a do Czarkowej dwie kompanie z I batalionu. Do drugiej z wymienionych miejscowości jako pierwszy zmierzał pluton Czesława Fijałkowskiego „Młota” z rozkazem zajęcia wsi, za nim miały podążyć pozostałe części kompanii. Wysłany przodem pododdział stał się z przeważającymi siłami przeciwnika niedaleko osady. Tymczasem do Furgalskiego dotarły meldunki o ostrzelaniu Ksanów, podpaleniu przez Rosjan Czarkowej oraz atakach rosyjskich na I batalion od strony Chrustowic, co groziło odcięciem od Opatowca. W zaistniałej sytuacji „Wyrwa” zdecydował o przesunięciu sił z Chwalibogowic na północ i obsadzeniu wzgórz, co miało ułatwić odwrót kompanii z Ksanów oraz sił z Winiar do Opatowca⁶⁷.

Po otrzymaniu wiadomości o trudnym położeniu oddziału Czesława Fijałkowskiego „Młota”, Furgalski wysłał wsparcie w postaci dwóch plutonów pod dowództwem Stanisława Machowicza „Sawy”. Jeśli jednak wierzyć relacji samego „Wyrwy” ten po krótkim czasie wrócił, donosząc, że oddział Fijałkowskiego cofa się w dobrym porządku w kierunku polskich linii. Zaprzeczyło temu pojawienie się kolejnego posłańca z prośbą o jak najszybszą pomoc. Wobec tego wysłano kompanię z III batalionu pod komendą Juliusza Słoneckiego „Korabia”. Niestety, siły te dotarły na miejsce zbyt późno – na pobojuwisku pozostało 9 zabitych i 12 rannych żołnierzy „Młota”⁶⁸.

Furgalski rozpoczął stopniowy odwrót powierzonych sobie oddziałów do Opatowca. Wieczorem do miasteczka dotarła kompania z Ksanów, która wcześniej stoczyła

51 M. Kwaśniewski, *Pierwsza szkoła oficerska w Stróży lipiec–sierpień 1913 Szkoła niepodległej Polski*, s.l. 2017.

52 „Odnazka Oficerska Związku Walki Czynnej”, tzw. „Parasol”, została zaprojektowana przez Włodzimierza Tetmajera, była pierwszą polską odznaką wojskową w XX w. Mogły nosić ją osoby, które uzyskały stopień oficerski Związku Strzeleckiego. W 1915 r. Piłsudski przyznał prawo do noszenia tego odznaczenia również członkom Polskich Drużyn Strzeleckich, którzy zdali egzamin oficerski przed wybuchem I wojny światowej. *Encyklopedia wojskowa*, t. 6, O. Laskowski (red.), Warszawa 1937, s. 71–72.

53 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 2705, Karta ewidencyjna oficerska, 24.06.1916.

54 T. Furgalski, *op. cit.*, s. 18–23.

55 T. Kosiński, *Kampania kielecka oddziałów strzeleckich pod dowództwem Józefa Piłsudskiego w sierpniu 1914 r.*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1993, t. 17, s. 118–119.

56 K. Fabrycy, *Wyprawa Piłsudskiego do Kielc* [w:] *Legiony na polu walki...*, s. 106–117; K. Florek, *Z moich wspomnień* [w:] *ibidem*, s. 126–134.

57 K. Fabrycy, *op. cit.*, s. 115.

58 A. Kotarba, *Pamiętnik Żołnierski sierżanta I-szej Brygady Józefa Piłsudskiego*, cz. 1, Warszawa 1938, s. 43.

59 A. J. Narbut-Łuczynski, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 146–147, 157, 159, 160, 163–164.

60 T. Furgalski, *op. cit.*, s. 165–167.

61 Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], Naczelny Komitet Narodowy [dalej: NKN], sygn. 29/530/0/2.26/448, Odpis List Zygmunta Rumińskiego, 22.11.1935, k. 94–95.

62 A. J. Narbut-Łuczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 190–196, 200.

63 T. Furgalski, *op. cit.*, s. 167.

64 Sposób zapisu nazw jednostek wojskowych został przyjęty na podstawie publikacji A. J. Narbuta-Łuczyńskiego, *Historia wojenna Legionów Polskich...*

65 *Ibidem*, s. 264.

66 T. Furgalski, *op. cit.*, s. 167–168.

67 *Ibidem*, s. 168–169.

68 *Ibidem*, s. 169; J. Cz. Młot-Fijałkowski, *Potyczka pod Czarkową [w:] Legiony na polu walki...*, s. 217–224.

69 ANK, NKN, sygn. 29/530/o/2.26/448, Ksany, 23.IX.1914, k. 116.

70 A. J. Narbut-Łuczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 285–286.

71 T. Furgalski, *op. cit.*, s. 169.

72 J. Piłsudski, *Moje pierwsze boje. Wspomnienia, spisane w twierdzy magdeburskiej*, Warszawa 1934, s. 52.

73 A. J. Narbut-Łuczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 287–288.

74 *Ibidem*, s. 289, 293, 303, 312, 325.

walkę z grupą kawalerii rosyjskiej. Według Kazimierza Polkowskiego „Kazika” przeciwnik początkowo nie wiedział, jak silna grupa obsadza zabudowania. Zaskoczony intensywnym ogniem, utknął w miejscu, a przesunął się naprzód dopiero po wycofaniu się Polaków z osady⁶⁹.

Tymczasem zmianie uległy plany austriackiego dowództwa. W nocy z 23 na 24 września Piłsudski otrzymał informację o „czasowym wstrzymaniu” przeprawy 7 Dywizji Kawalerii. Zdecydowano więc o porzuceniu pozycji w Opatowcu⁷⁰. 24 września legionieści, w tym batalion „Wyrwy”, ponownie przekroczyli Wisłę⁷¹. Należy przy tym zaznaczyć, że Piłsudski był niezadowolony z decyzji Furgalskiego o odwołaniu z Winiar, pisał: „Byłem nań wściekły za to”⁷². Stosunkowo surowo postępowanie „Wyrwy” ocenił też „Narbut”, według niego zaniedbanie było niewydanie Fijałkowskiemu rozkazu odwrotu. Nie przekonało go też tłumaczenie Furgalskiego, że ruszenie IV batalionu na pomoc izolowanego oddziału było zbyt ryzykowne ze względu na potencjalny ostrzał artylerii na flankę formacji⁷³.

Po walkach pod Nowym Korczynem i Opatowcem oddziały zostały podporządkowane 3. Dywizji Kawalerii, a następnie węgierskiej 101. Brygadzie pospolitego ruszenia. Tymczasem z końcem września armie austriackie i niemieckie rozpoczęły ofensywę w kierunku Dębli na i Warszawy. W pierwszej fazie operacji, rozpoczętej 28 września, legionieści posuwali się drugim rzucie austriackiej armii. 29 września formacja przeszła pod zwierzchnictwo dowódcy I korpusu gen. Karla von Kirchbacha. Siły państw centralnych początkowo łamały opór rosyjski, osiągając duże postępy, nie udało im się jednak zagrozić flance rosyjskich sił w Galicji, co było jednym z głównych celów operacji. Wobec nowego kształtu frontu niemieckie dowództwo postanowiło szukać rozwiązania sytuacji w uderzeniu na Warszawę⁷⁴.

Posuwając się wraz z nacierającymi siłami austriackimi, 1. pułk piechoty 8 października znalazł się w Jakubowicach, gdzie przyznano nominacje na stopnie oficerskie

134 osobom. Wtedy też awansowano Furgalskiego, który 9 października otrzymał nominację na stopień kapitana⁷⁵. 13 października II batalion został wydzielony do austriackiej 7. Dywizji Kawalerii, która działała na skrzydle nacierających sprzymierzonych armii. Analogiczne zadanie powierzono kawalerii „Beliny”. Od głównych sił pułku został również odłączony batalion IV – w *Dzienniku działań bojowych brygady J. Piłsudskiego* informacja o detaszowaniu pod Warszawę IV batalionu została oznaczona datą 18 października⁷⁶. Oddzielenie wyżej wymienionych oddziałów miało zapewnić obecność polskich żołnierzy w wypadku opanowania Warszawy. Warto zaznaczyć, że ostateczne załamanie ofensywy i przekreślenie nadziei na wkroczenie do stolicy, było jedną z przyczyn późniejszego osłabienia morale IV batalionu⁷⁷.

Oddział „Wyrwy” dotarł do Radomia, gdzie Tadeusz Furgalski spotkał Marię Kornilłowicz (później Strońską). W tamtym czasie prowadziła ona wraz z kilkoma koleżankami działalność wywiadowczą. W CAW zachowały się jej zapiski, w których sporo miejsca poświęciła dowódcy IV batalionu. Według jej notatek mało mówił o sobie, w konwersacji koncentrował się na batalionie i losach samej Kornilłowicz. Co ciekawe, miał też wykazywać umiarkowany optymizm wobec polskiego społeczeństwa i jego stosunku do Legionów. Twierdził, że zmiana nastawienia musi następować powoli⁷⁸.

Kontynuując marsz, batalion zatrzymał się na kwaterach w Goździe a następnie w Wilczym Targu i Zaborowie. 20 października uwagę dowódcy przyciągnęła wzmozona aktywność wojsk pruskich na drodze Radom–Grójec. Wyruszył przodem, by dokładniej poznać sytuację, jednak w Grójcu zastał tylko patrole i placówki przy mostach. Było to związane z porażką ofensywy na Warszawę i wycofywaniem się sił państw centralnych. Wobec zmienionej sytuacji batalion rozpoczął odwrót w stronę Radomia. Warto wspomnieć, że w drodze do Grójca „Wyrwa” ponownie spotkał Kornilłowicz i jej koleżanki. Cała grupka tymczasowo przyłączyła się do oddziału⁷⁹.

75 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 2705, Nominacja na kapitana, 09.10.1914.

76 ANK, NKN, sygn. 29/530/0/2.26/448, Dziennik działań bojowych brygady J. Piłsudskiego, k. 764.

77 A. J. Narbut-Luczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 391, 399.

78 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 1160-A, Maria Kornilłowicz-Strońska [Zbiór 2, s. 2, 3].

79 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 1160-A, Raport z czynności 4 baonu od 18–31 X 1914.

80 *Ibidem*; A. J. Narbut-Łuczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 391–392.

81 J. Nowak, *op. cit.*, s. 77–78.

82 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 1160-A, Raport z czynności 4 baonu od 18–31 X 1914.

83 *Ibidem*; A. J. Narbut-Łuczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 392–393.

Podczas marszu batalion napotkał pułk pruskiej piechoty, z którym podjął współpracę w trakcie dalszego odwrotu. Przykładowo w Lekarzicach spełniał rolę rezerwy na lewym skrzydle formacji. Minąwszy Promną i Białobrzegi, 21 października batalion dotarł do Suchej. Został następnie przydzielony do rezerwy pruskiej 41. Dywizji Piechoty. Zadaniem Furgalskiego była obrona przeprawy na Pilicy, jego jednostka była też elementem łączącym linie niemieckie i austriackie⁸⁰. Formacja pozostawała w tym rejonie do 26 października, w kolejnych dniach działała pod Czarną i Słupcą⁸¹.

Należy zaznaczyć różnicę dat dziennych pomiędzy opracowaniem Łuczyńskiego „Narbuta” a raportem „Wyrwy”, przechowywanym w jego aktach personalnych w CAW. Według Furgalskiego decyzję o odwrocie na Radom podjął on 21 października, a do Suchej dotarł następnego dnia⁸².

„Wyrwa” realizując zadanie wyznaczone przez dowódcę 41. Dywizji Piechoty, zajął pozycję w Budach Michałowskich, gdzie spotkał pluton austriackich huzarów wyposażony w karabin maszynowy. Jednak 22 października „o świcie”, Austriacy opuścili pozycje, tłumacząc się nowymi rozkazami. Przy polskim batalionie pozostało jedynie 9 huzarów oraz 1 oficer. Furgalski tego samego dnia podjął decyzję o zmianie pozycji zajmowanych przez oddział. Uzasadniał to tym, że pozycja usytuowana bezpośrednio nad rzeką nie oferowała solidnej osłony i możliwości ukrycia części sił, podczas gdy przeciwny brzeg wznosił się o kilkanaście metrów wyżej i pokryty był gęstymi zaroślami. W wiosce pozostawiono jedynie posterunek obserwacyjny, podczas gdy większość żołnierzy rozlokowano w lesie znajdującym się blisko zabudowań. Wysłano też patrole do Krzemienia i Bud Branowskich. Tego samego dnia doszło do potyczki z oddziałem rosyjskiej jazdy, który został zmuszony do wycofania się z powodu silnego ognia polskiego batalionu⁸³.

Furgalski otrzymał nowe rozkazy polecające mu osłaniać dywizję zarówno od północy, jak i od wschodu.

By zrealizować instrukcje, „Wyrwa” ponownie zmienił rozłożenie podległych sobie oddziałów. Zajął zabudowania wsi Niedabył, opuścił też zajmowany wcześniej las, zatarasowawszy znajdujące się w nim drogi. Zmiana położenia batalionu nastąpiła w nocy z 22 na 23 października. Główną uwagę wciąż poświęcano ochronie Bud Michałowskich, prawe skrzydło miały chronić siły austriackie. Furgalski został zaalarmowany o oddziałach wroga nadciągających od strony Duckiej Woli. Dało się też słyszeć stamtąd wystrzały, wobec czego „Wyrwa” rozwinął jedną kompanię i połowę drugiej w tyralierę. Trzecią pozostawił, by obserwowała las. Starcie z siłami rosyjskimi dowódca opisał w raporcie jako bardzo „nieprzyjemne” z uwagi na brak informacji o jednostce austriackiej mającej ochraniać odcinek, z którego wyszedł atak rosyjski. Dodatkowo od Brzeziec, gdzie znajdowały się siły niemieckie, legionści byli oddzieleni podmokłym, bagnistym terenem. Co gorsza, Furgalski zaczął również otrzymywać niepokojące raporty o aktywności w lesie z kierunku Bud Michałowskich. W chaotycznej sytuacji, wobec przypuszczenia popartego wiadomościami jednego z legionistów, że ściera się z awangardą silniejszej formacji, „Wyrwa” wysłał wiadomość do Brzeźca i rozpoczął odwrót⁸⁴.

Wieczorem cały batalion zajmował pozycje w okolicy Pietrusina. Udało się również nawiązać kontakt z dowództwem niemieckiej dywizji w Stromcu, które zaaprobowало dotychczasowe działanie oddziału oraz wyznaczyło mu dalsze zadania. Tymczasem Rosjanie wycofali się, co pozwoliło na ponowne zajęcie Niedabyła, gdzie spędzono noc z 23 na 24 października. Następnego dnia oddział otrzymał rozkaz związania nieprzyjaciela walką pod Budami Michałowskimi oraz pozorowania obecności większych sił piechoty, w czym miały go wesprzeć oddziały niemieckie. Atak na Budy Michałowskie 24 października został przeprowadzony przez 2 kompanię i 2 plutony niemieckiej piechoty w sile około 100 osób. Rosjanie obsadzający wieś początkowo nie

84 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 1160-A, Raport z czynności 4 baonu od 18–31 X 1914; A. J. Narbut-Łuczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 393–395.

85 A. J. Narbut-Łuczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 394–396.

86 *Ibidem*, s. 396–398.

87 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 1160-A, Maria Kornilłowicz-Strońska [Zbiór 2, s. 4, 5].

88 ANK, NKN, sygn. 29/530/0/2.26/448, Z wyprawy baonu IV pułku Piłsudskiego do Królestwa, k. 227.

otwierali ognia, czekając, aż przeciwnik zbliży się do zabudowań, obrońców skutecznie wsparła też artyleria. Atak został odparty a 2. kompania wycofała się ze stratą 1 zabitego i 6 rannych, podczas gdy Niemcy odnotowali około 20 rannych⁸⁵.

Cały batalion ponownie skoncentrował się w Niedaby-lu, gdzie spędzono noc. 26 października oddział „Wyrwy” pełnił funkcję ubezpieczenia odwrotu dywizji, a po południu wycofał się w kierunku Siekluk i Jedlińska. Odwrót kontynuowano w następujących dniach. Batalion połączył się z resztą oddziałów 1. pułku 1 listopada w Brzechowie. Podczas odwrotu, 30 października, od jednostki odłączył się „Wyrwa”, by bocznymi drogami doprowadzić do reszty sił pozostające w tyle tabory. Dotarł wraz z nimi do oddziału 1 listopada⁸⁶.

Warto wspomnieć w tym miejscu zapiski Kornilłowicz, która towarzyszyła batalionowi podczas odwrotu spod Grójca i gdy ten został przydzielony jako rezerwa 41. Dywizji Piechoty. Opisowała widoczne zmęczenie „Wyrwy”, jego dbałość o podwładnych wyrażoną między innymi dokładnym sprawdzeniem, czy wszystkim został wydany posiłek. Nie zgodził się, by Maria i jej koleżanki podjęły próbę przeprawy na drugą stronę rzeki w celu rozpoznania sił rosyjskich. Sugeruje to jego niechęć do podejmowania zbędnego ryzyka⁸⁷.

Wątpliwości budzi dokument przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie (ANK) noszący tytuł *Z wyprawy baonu IV pułku Piłsudskiego do Królestwa*. Opisuje on walkę o Budy Michałowskie 23 października, w której oprócz polskiej kompanii miały brać udział dwa plutony pruskiej piechoty⁸⁸. Relacja z przebiegu starcia przypomina szturm z 24 października. Pokrywa się liczba biorących udział w ataku oddziałów. Kolejnym zgodnym elementem jest nagłe otwarcie ognia przez Rosjan po zbliżeniu się przeciwnika do zabudowań. Dalej jednak opisano, że patrole wysłane wieczorem do wsi stwierdziły, iż została ona przez Rosjan opuszczona. Tych informacji brak w opracowaniu Łuczyńskiego „Narbuta”, różne są

również numery kompanii biorących udział w ataku⁸⁹. Nie ma też wzmianek o starciu tego rodzaju wcześniej niż 24 października w raporcie Furgalskiego⁹⁰. Wydaje się uzasadnionym przyjąć, że autor dokumentu przechowywanego w ANK pomieszał ze sobą kilka wydarzeń.

Front po nieudanej ofensywie na Warszawę i kontr-ofensywie rosyjskiej z początkiem listopada wrócił właściwie do stanu sprzed rozpoczęcia kampanii warszawsko-dęblńskiej. Co gorsza, cofające się z Królestwa siły austriackie były „zachwiane moralnie” – kilkakrotne nieudane próby powstrzymania naporu armii rosyjskich w dużym stopniu zdeorganizowały wojska austro-węgierskie⁹¹. Z początkiem listopada batalion „Wyrwy” połączył się z oddziałami, które walczyły wcześniej pod Laskami, i wraz z nimi przemieścił się na południe Królestwa⁹². 8 i 9 listopada siły pułku dotarły pod Krzywopłoty, gdzie zostały ponownie podzielone. Na miejscu pod dowództwem majora Mieczysława Trojanowskiego „Rysia” zostały batalion IV i VI oraz artyleria. Oddziały te zostały wzmocnione przez żołnierzy przydzielonych z batalionu uzupełniającego. Dowodzący nim Albin Fleszar „Satyr” przejął batalion VI. Reszta sił ruszyła w kierunku Krakowa. Decyzja ta w dużej mierze była motywowana względami politycznymi i ideowymi. Jak pisał Piłsudski: „Niech i korpus krakowski broni Prahy i Wiednia, Wrocławia i Berlina, my wolni strzelcy polscy nie będziemy tego czynili [...] Gdy już hekatomba ma być złożona, to będzie ona przynajmniej tam w górach bardziej historyczną”⁹³. Wybór dwóch batalionów, które pozostały na miejscu, uzasadniał tym, że VI złożony był ze świeżych rekrutów nieprzyzwyczajonych do długich marszów, a IV miał „trochę pęknięte” morale po udziale w nieudanej ofensywie na Warszawę. Ciekawy jest wyrażony we wspomnieniach brak wątpliwości co do zostawienia batalionu Furgalskiego w Krzywopłotach. Wydaje się, że można to zinterpretować również jako wyraz zaufania do dowódcy, wiary w jego kompetencje⁹⁴. Decyzja ta była jednak motywowana głównie obawą przed osłabionym morale

89 A. J. Narbut-Luczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 395–396.

90 CAW, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 1160-A, Raport z czynności 4 baonu od 18–31 X 1914.

91 A. J. Narbut-Luczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 335, 405–406.

92 Między 22 a 26 października 1914 r. pod Laskami i Anielinem rozegrała się pierwsza stosunkowo duża bitwa z udziałem legionistów, która przyniosła formacji duże straty. A. Chwalba, *op. cit.*, s. 30–31.

93 J. Piłsudski, *op. cit.*, s. 65–66.

94 *Ibidem*, s. 73.

95 *Bitwa pod Krzywopłotami (17–19 XI 1914) Wybór tekstów wraz z wykazem Legionistów pochodzących z Zagłębia Dąbrowskiego. Wydanie pamiątkowe z okazji 80 rocznicy bitwy stoczonej pod Krzywopłotami przez Legiony Polskie*, J. Przemsza–Zieliński (red.), Sosnowiec 1994, s. 28.

96 ANK, NKN, sygn. 29/530/o/2.26/448, Ob. Kwiatek, oficer 1 pułku, IV batalionu, podaje następujący opis bitwy pod Krzywopłotami, 16.11[1914], k. 335; *Bitwa pod Krzywopłotami*, k. 352; *VI baon pierwszej brygady w bitwie pod Krzywopłotami (17–19 listopada 1914 r.)*, Warszawa 1936, s. 16–18. Rozłożenie jednostek zostało podane za tą publikacją.

97 *VI baon pierwszej...*, s. 18.

98 A. J. Narbut-Łuczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 441.

99 ANK, NKN, sygn. 29/530/o/2.26/448, Ob. Kwiatek, oficer 1 pułku, IV batalionu, podaje następujący opis bitwy pod Krzywopłotami, 16.11[1914], k. 336–337.

100 *Bitwa pod Krzywopłotami (17–19 XI 1914)...*, s. 35.

formacji, które mogło się zupełnie złamać w trakcie ryzykownego manewru.

Batalion „Wyrwy” pod Krzywopłotami liczył prawdopodobnie około 600 żołnierzy, podzielonych między pięć kompanii⁹⁵. 16 listopada oddział Furgalskiego zajmował pozycję na wzgórzu klasztornym – 1. kompania obsadziła północną część wzniesienia, 3. południową, za nimi ustawiono 2 działa. U podstaw wzgórza jako rezerwa rozlokowana była 2. kompania. Na północ od 1. kompanii stała bateria dział ukryta w moczarach z ochroną dwóch plutonów 4. kompanii. Las znajdujący się za pozycjami artylerii został obsadzony przez VI batalion, skrajne południowe skrzydło zajmowały dwa plutony z IV. Tego samego dnia Krzywopłoty zostały ostrzelane przez rosyjską artylerię, a wieczorem u podnóża wzgórza pojawiły się patrole rosyjskie⁹⁶. Wieczorem kolejnego dnia Trojanowski otrzymał od dowódcy 91. Brygady rozkaz zajęcia Załęża, zadanie miały zrealizować dwie kompanie IV batalionu oraz cały VI⁹⁷. Opanowanie wsi było częścią ofensywy I korpusu, w ramach której 46. dywizja miała nacierać między Bydlinem a Załężem w kierunku Dłużca. Oprócz oddziałów polskich miał nacierać również 32 pułk piechoty Obrony Krajowej⁹⁸. Polskie dowództwo nie znało dokładnej siły nieprzyjaciela. Dysponowano jedynie dość ogólnymi informacjami o silnej grupie piechoty wyposażonej w karabiny maszynowe oraz wspieranej przez artylerię⁹⁹.

Atak 17 listopada został przeprowadzony nocą, w kompletnych ciemnościach. Mimo że dotarto do wsi, zakończył się on ostatecznie klęską. Wobec niepowodzeń oddziałów sojuszniczych na flankach legionści musieli się wycofać. Podczas szturmów dwa plutony wydzielone z IV batalionu posuwały się wzdłuż południowej strony wsi. Rosjanie dysponowali silną pozycją w lesie domaniewickim, skąd miał być prowadzony najintensywniejszy ogień. Zanim jednak legionści tam dotarli, otrzymali rozkaz przerwania ataku i powrotu na własne pozycje¹⁰⁰. Warto zaznaczyć, że samo Załęże podczas pierwszego ataku nie

było obsadzone przez wojska rosyjskie, które zajmowały pozycje w lesie przy wsi i pobliskich Domaniewiczach¹⁰¹. Żołnierze IV batalionu mieli „z brawurą” przejść całe Załęże i ponieść w całej akcji stosunkowo niewielkie straty¹⁰². Podczas ataku ranny został Trojanowski, który oddał zwierzchnictwo nad zgrupowaniem Ottokarowi Brzezynie „Brzozie”.

Następnego dnia wydano rozkaz ponowienia natarcia. Zgodnie z planami dowództwa 46 dywizja miała osiągnąć wzgórze w rejonie Strzegowy i Smolenia. Celem zajęcia tych pozycji było zmuszenie do wycofania się sił rosyjskich w rejonie Dłużca. Zadaniem polskich oddziałów było opanowanie Załęża, a następnie posuwanie się już jako odwód za 15 pułkiem piechoty Obrony Krajowej w kierunku Strzegowy¹⁰³. Porucznik Stachiewicz nie mogąc znaleźć nowego dowódcy przekazał rozkazy bezpośrednio dowódcom batalionów. Instrukcje dla Furgalskiego brzmiały następująco: „O 8:30 ma być rozpoczęty atak. Nasz kierunek od młyna na Załęże. Lewym skrzydłem obejmować domy Załęża; stąd łączność z 15. pułkiem. Po zajęciu Załęża ściągnąć się za prawe skrzydło 15. pułku jako rezerwa. Rozpocząć o 8:30 bez względu na sąsiadów”¹⁰⁴. Głównym wykonawcą ataku był VI batalion, za którym postępowały trzy kompanie IV. Jednak natarcie ponownie zakończyło się wycofaniem sił polskich ze szturmowanej wsi. Jak uprzednio, miało się to stać głównie przez niepowodzenie działań austriackich na skrzydłach. Kompanie IV batalionu osłaniały odwrot, prowadząc ogień z pozycji zajmowanych na wzgórzach, położonych na północ od zachodniego krańca wsi, oraz okopów na wschodnim skraju lasu. Pozycję zmieniała też artyleria legionowa prowadząca ogień na pozycje rosyjskie w lesie pod Załężem¹⁰⁵. 19 listopada I korpus kontynuował ataki, dzięki czemu ostatecznie zajęto wieś, gdy oddziały austriackie weszły do lasu pod osadą, z której następnie wycofali się Rosjanie. Oddziały legionowe walczące pod Krzywopłotami zostały skierowane do rezerwy¹⁰⁶. Warto zaznaczyć, że żołnierze musieli

101 ANK, NKN, sygn. 29/530/0/2.26/448, Ob. Kwiatek, oficer 1 pułku, IV batalionu, podaje następujący opis bitwy pod Krzywopłotami, 16.11[1914], k. 339.

102 ANK, NKN, sygn. 29/530/0/2.26/448, Bitwa pod Krzywopłotami, k. 353.

103 A. J. Narbut-Luczyński, *Historia wojenna Legionów Polskich...*, s. 443–444.

104 *VI baon pierwszej...*, s. 21.

105 M. Klimecki, K. Filipow, *op. cit.*, s. 90.

106 *VI baon pierwszej...*, s. 21–30.

¹⁰⁷ W. Lipiński, *Szlakiem I Brygady Dziennik żołnierski*, Warszawa 1935, s. 25–28.

¹⁰⁸ *W drugą rocznicę bitwy pod Krzywopłotami*, Olkusz 1916, s. 7.

¹⁰⁹ *Jednodniówka pamięci 29 listopada 1830 r. i Bitwy pod Krzywopłotami w listopadzie 1914 r.*, Liga Kobiet w Olkuszu, Olkusz 1915, s. 8.

¹¹⁰ J. L. Bazgier, *Chrzest pod Krzywopłotami*, „Wiarus” 1919, z. 36, s. 374.

mierzyć się nie tylko z wrogiem stawiającym silny opór, lecz także z niesprzyjającymi warunkami pogodowymi. Wspominali wszechobecne błoto, wilgoć i silny mróz¹⁰⁷.

Broszury patriotyczne, opracowania i wspomnienia z tamtego czasu główną uwagę poświęcają drugiemu natarciu na wieś, w którym największy ciężar walk spadł na VI batalion. Wydaje się to spowodowane dużymi stratami, które poniosły nacierające oddziały. Element heroicznego poświęcenia i znacznej liczby poległych uwydatnia na przykład broszura patriotyczna opublikowana z okazji drugiej rocznicy bitwy: „stwierdzono że ze 440 ludzi biorących udział w ataku 177 ubyło dnia tego z szeregu”¹⁰⁸. Tekst podkreślał również moralny wymiar walki z armią rosyjską, opisując, że naród zepchnięty do pozycji niewolników zbrojnie przeciwstawił się tyranowi. W podobnym tonie utrzymana jest publikacja wydana staraniem Ligi Kobiet w Olkuszu w 1915 r. Co ciekawe, zawiera również artykuł dotyczący powstania listopadowego. Jeden z pierwszych akapitów tekstu na temat Krzywopłotów wpisuje wydarzenia do dłuższej tradycji insurekcyjnej: „żołnierze – godni Kościuszki i Księcia Józefa. Oni to na nowo wskrzesili sławę polskiego oręża i dowiedli czynem że nasi męczennicy [...] są nie tylko świętością, relikwią narodu, ale źródłem wiecznie żyjącym”¹⁰⁹. Warto dodać, że myśli podobne do tych wyrażonych w artykułach, towarzyszyły samym legionistom, czego przykładem są fragmenty wspomnień Juliana L. Bazgiera:

dowód bliskości wroga napełnił duszę moją dziwnym zadowoleniem. Więc się nareszcie rozpoczął ów taniec, do którego rwałem się i pożądałem [...] ujrzeć wreszcie zbliżka, w zaciętej walce tych, na których do niedawna jeszcze mogłem patrzeć jak niewolnik na swych władców¹¹⁰.

Siły, które na początku listopada wyruszyły spod Krzywopłotów do Krakowa, zostały przerzucone na Podhale.

Toczyły tam intensywne walki, między innymi pod Limanową i Marcinkowiczami w okresie od 25 listopada do 8 grudnia¹¹¹. Oddziały, które walczyły pod Krzywopłotami, 27 listopada dotarły przez Bogucin, Strzemieszyce oraz Kraków do Suchej Beskidzkiej i połączyły się z resztą pułku. Całą formację między 14 a 20 grudnia skoncentrowano w Nowym Sączu, gdzie została poddana kolejnej reorganizacji – utworzono z niej I Brygadę Legionów¹¹². Batalion IV otrzymał nowy numer: I i wszedł w skład 2. pułku piechoty. Oddział zmienił również dowódcę, przejął go porucznik Franciszek Pększyc „Grudziński”. „Wyrwa” został przeniesiony do Nowego Targu, by zająć się batalionem rezerwowym.

Trzeba zaznaczyć, że w Karcie Polskiego Legionu Zachodniego znalazł się błędny zapis, według którego funkcję dowódcy IV batalionu Furgalski spełniał do 31 grudnia 1914 r.¹¹³ Ciekawych informacji dostarcza dokument sporządzony w Nowym Sączu 19 grudnia 1914 r., który opisał aktualny stan batalionu Furgalskiego po „wywiadzie” przeprowadzonym w jego szeregach. Wśród spraw, o których wspominali żołnierze, można wymienić problemy ze służbą sanitarną, związane z brakiem środków opatrunkowych, stałych tragarzy i „nieunormowanego” stosunku między komendą batalionu a służbą medyczną. Kłopotem dla żołnierzy był też częsty brak pieniędzy, co miało prowadzić do rabunków. Stan ideowy oddziału został określony jako „niski”. Co więcej, w dokumencie pojawiła się informacja jakoby pod Krzywopłotami w chaosie bitwy miało dojść do ostrzelania się nawzajem legionistów, brak jednak potwierdzenia tego zdarzenia w innych źródłach. Autor dokumentu wspominał też o braku kwalifikacji części oficerów oraz o „wprowadzaniu kapralstwa” i „braku współżycia” między żołnierzami a częścią oficerów. Zaznaczył przy tym, że sam „Wyrwa” jako dowódca batalionu był przez powszechnie lubiany. W dokumencie nie ma jakichkolwiek personalnych zarzutów postawionych mu przez jego podwładnych¹¹⁴.

¹¹¹ Bitwa pod Limanową była częścią austriackiego uderzenia w bok rosyjskiej armii nacierającej na Kraków. Pozytywnie zapisał się w pamięci legionistów uczestniczący w operacji żołnierze węgierscy. A. Chwalba, *op. cit.*, s. 33–34.

¹¹² Jako faktyczną datę sformowania Bąbiński podał 18 grudnia. *Zarys historii wojennej 5-go pułku...*, s. 6.

¹¹³ CAW; Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego, sygn. 1160-A, Karta wojskowa Polski Legion Zachodni.

¹¹⁴ ANK, NKN, sygn. 29/530/o/2.26/448, [List opisujący stan I pułku], 19.12.1914, k. 474–475.

¹¹⁵ CAW, Akta Orderu Wojennego Virtuti Militari, sygn. I.482.37-2806, Wniosek o odznaczenie, 27.01.1920.

¹¹⁶ CAW, Akta Orderu Wojennego Virtuti Militari, sygn. I.482.37-2806, Kwestionariusz, 26.06.1938.

Wydaje się, że Furgalski dobrze sprawdził się w roli oficera. Zadania, które mu powierzano, zazwyczaj wypełniał skutecznie. Trudno znaleźć w jego postępowaniu rażące błędy czy przykłady niekompetencji. Ciężkie straty plutonu „Młota” pod Czarkową były raczej wynikiem niespodziewanej zmiany sytuacji niż efektem lekkomyślności dowódcy całego zgrupowania. Gdy Furgalski dowiedział się o ciężkim położeniu żołnierzy, podjął próbę wsparcia odizolowanego oddziału, który ostatecznie połączył się z resztą polskich sił. Równie kompetentnie wykonywał zadanie osłony skrzydła 41. Dywizji Piechoty pod Brzeźcami. W chaotycznej sytuacji i ataku z kierunku, gdzie powinny znajdować się sojusznicze jednostki, sprawnie przeprowadził odwrót batalionu. Jednak co istotniejsze w ocenie jego kwalifikacji jako dowódcy pozytywnie wyrażali się o nim inni oficerowie Legionów. Włącznie z Berbeckim, który był przełożonym „Wyrwy”, gdy podlegał mu II batalion 5 pułku. Opinia ta wydaje się szczerą z uwagi na zapisy dziennika Furgalskiego dotyczące dowódcy. „Wyrwa” kilkakrotnie wspominał ostre spory, a współpraca obu panów wyglądała często na bardzo trudną. Mimo to po śmierci Furgalskiego Berbecki wyrażał się o nim z uznaniem, opisywał go jako odważnego dowódcę, potrafiącego inspirować podwładnych osobistym przykładem¹¹⁵. Podobnie pochlebną opinię wyraził o nim Piłsudski, gdy nazywał go jednym z najwybitniejszych oficerów¹¹⁶.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Narodowe w Krakowie

sygn. 29/530/0/2.26/448, Naczelny Komitet Narodowy.

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

sygn. 19.12.1930, Akta Odznaczeniowe Tadeusza Furgalskiego.

sygn. I.482.37-2806, Akta Orderu Wojennego *Virtuti Militari*.

sygn. 1160-A, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego.

sygn. 2705, Akta Personalne Tadeusza Furgalskiego.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Bazgier J. L., *Chrzest pod Krzywopłotami*, „Wiarus” 1919, z. 36, s. 374–378.

Fabrycy K., *Wyprawa Piłsudskiego do Kielc* [w:] *Legiony na polu walki*.

Działania pierwszego pułku legionów na lewym brzegu Wisły w sierpniu i wrześniu 1914 roku, W. Tokarz (red.), Piotrków 1916, s. 106–117.

Florek K., *Z moich wspomnień* [w:] *Legiony na polu walki. Działania pierwszego pułku legionów na lewym brzegu Wisły w sierpniu i wrześniu 1914 roku*, W. Tokarz (red.), Piotrków 1916, s. 126–134.

Furgalski T., *Dziennik 1913–1916*, P. Cichoracki (wstęp i oprac.), Kraków 2011.

Jednodniówka pamięci 29 listopada 1830 r. i Bitwy pod Krzywopłotami w listopadzie 1914 r., Liga Kobiet w Olkusz, Olkusz 1915.

Kotarba A., *Pamiętnik Żołnierski sierżanta I-szej Brygady Józefa Piłsudskiego*, cz. 1, Warszawa 1938.

Lipiński W., *Szlakiem I Brygady. Dziennik żołnierski*, Warszawa 1935.

Lipiński W., *Walka zbrojna o niepodległość Polski: 1905–1918*, Warszawa 1931.

Młot-Fijałkowski J. Cz., *Potyczka pod Czarkową* [w:] *Legiony na polu walki. Działania pierwszego pułku legionów na lewym brzegu Wisły w sierpniu i wrześniu 1914 roku*, W. Tokarz (red.), Piotrków 1916, s. 217–224.

Narbut-Łuczynski A. J., *U kresu wędrówki. Wspomnienia*, Londyn 1966.

Piłsudski J., *Moje pierwsze boje. Wspomnienia, spisane w twierdzy magdeburskiej*, Warszawa 1934.

W drugą rocznicę bitwy pod Krzywopłotami, Olkusz 1916.

OPRACOWANIA I ARTYKUŁY NAUKOWE

VI baon pierwszej brygady w bitwie pod Krzywopłotami (17–19 listopada 1914 r.), Warszawa 1936.

- Arski S., *My pierwsza brygada*, Warszawa 1962.
- Bagiński H., *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935.
- Baumfeld G., *Artylerii Legionów pułk pierwszy*, Kraków 1917.
- Biernacki T., Bratro J., *Major Albin Fleszar „Satyr”*, Warszawa 1937.
- Bitwa pod Krzywopłotami (17–19 XI 1914) Wybór tekstów wraz z wykazem Legionistów pochodzących z Zagłębia Dąbrowskiego*. Wydanie pamiątkowe z okazji 80 rocznicy bitwy stoczonej pod Krzywopłotami przez Legiony Polskie, J. Przemsza–Zieliński (red.), Sosnowiec 1994.
- Bogalecki T., *Polskie Związki Strzeleckie w latach 1910–1914*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1996, nr 2, s. 30–66.
- Chwalba A., *Legiony Polskie 1914–1918*, Kraków 2018.
- Cygan W., *Działania 1 pułku piechoty Legionów Polskich nad Wisłą i Nidą we wrześniu 1914 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1996, nr 2, s. 67–97.
- Cygan W., *Kampania kielecka grupy Piłsudskiego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1994, nr 3, s. 45–77.
- Cygan W., *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1–5, Warszawa 2005–2007.
- Czernielewski K. A., *Polskie formacje zbrojne w Łodzi. Od przybycia Legionów w październiku 1914 r. do powstania garnizonu Wojska Polskiego w listopadzie 1918 r.*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, t. 12, s. 101–135.
- Darnowska-Lukaszewska J., Szyszłowski (Sarmat-Szyszłowski) Mikołaj, pseud. Sarmat [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 50, A. Romanowski (red.), Warszawa–Kraków 2014–2015, s. 26–428.
- Dąbrowski M., *Tadeusz Wyrwa- Furgalski Major 5 pułku piech. Legionów*, Warszawa 1920.
- Demel F., Lipiński W., *Pułkownik Leopold Lis-Kula*, Warszawa 1932.
- Dudek T., *I Brygada Legionów Polskich w bitwie pod Kostiuchnówką w lipcu 1916 r.*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2016, t. 22, s. 71–93.
- Ilustrowana kronika legionów polskich 1914–1918*, E. Quirini, S. Librewski (oprac.), Warszawa 1936.
- Jarno W., *Legiony Polskie w Łodzi w okresie I wojny światowej* [w:] *Łódź w drodze do niepodległości*, J. A. Daszyńska (red.), Łódź 2013, s. 53–71.
- Kiedrzyńska W., *Polskie organizacje wojskowe w przededniu wojny światowej*, „Żołnierz Legionów i P.O.W.”, 1939, nr 3–4, s. 42–54.
- Klimecki M., *Gorlice 1915*, Warszawa 2009.
- Klimecki M., *Legiony Polskie 1914–1918* [w:] *Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz ludziach Józefa Piłsudskiego*, W. Sienkiewicz (oprac.), Warszawa 2008, s. 5–155.
- Klimecki M., *Legiony Polskie latem 1915 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1990, t. 33, s. 263–272.

- Klimecki M., *Legiony Polskie w Baranowiczach październik–listopad 1916 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1988, nr 1, s. 24–35.
- Klimecki M., *Łowczówek 1914*, Warszawa 1993.
- Klimecki M., Filipow K., *Legiony Polskie Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014.
- Kosiński T., *Kampania kielecka oddziałów strzeleckich pod dowództwem Józefa Piłsudskiego w sierpniu 1914 r.*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1993, t. 17, s. 91–125.
- Kozioł J., *Straceńców los, czyli o legionistach spod Łowczówka*, Tuchów 2009.
- Kozłowska A. A., *Góral generałem. Andrzej Galica. Biografia żołnierza, polityka i literata*, Łódź 2013.
- Księga chwały piechoty*, E. Quirini (red.), Warszawa 1937–1939.
- Kwaśniewski M., *Pierwsza szkoła oficerska w Stróży lipiec–sierpień 1913 Szkoła niepodległej Polski, s.l.* 2017.
- Lubicz-Pachoński J., *Furgalski Tadeusz [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 7, W. Konopczyński (red.), Kraków 1948–1958, s. 48–50.
- Łowczowski G., *Piąty Pułk Piechoty Legionów „Zuchowatych”*, Londyn 1968.
- Łukomski G., *Furgalski Tadeusz [w:] Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny*, t. 2: (1914–1921), cz. 2, B. Polak (red.), Koszalin 1993, s. 55–56.
- Majchrowski J. M., *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret oddziału*, Kraków 2014.
- Majchrowski J. M., *Pierwszy ułan Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- Milewska W., Nowak J. T., Zientara M., *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998.
- Musiałek J. M., *Rok 1914. Przyczynek do dziejów Brygady Józefa Piłsudskiego*, Kraków 1915.
- Nałęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984.
- Narbut-Łuczynski A. J., *Historia wojenna Legionów Polskich. Powstanie i działalność bojowa Oddziału Józefa Piłsudskiego (VIII–XI 1914)*, A.C. Żak, K. Stepan (oprac.), Warszawa–Kraków 2014.
- Nowak J. T., *Szlak bojowy Legionów Polskich. Wydanie pamiątkowe z okazji 100. rocznicy wymarszu 1 Kompanii Kadrowej 1914–2014*, Kraków 2014.
- Odznaka Oficerska Związku Walki Czynnej [w:] Encyklopedia wojskowa*, t. 6, O. Laskowski (red.), Warszawa 1937, s. 71–72.
- Oettingen U., *I Brygada Legionów Polskich nad Nidą w 1915 roku*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2013, nr 4, s. 9–28.

- Oettingen U., *1 Pułk Piechoty Legionów Polskich w Kielcach 19 sierpnia – 10 września 1914 roku* [w:] *Z dziejów Kielc w latach 1914–1918*, U. Oettingen (red.), Kielce 2004, s. 11–36.
- Oettingen U., *Czarkowy – na drodze do niepodległości*, cz. 1: *Bój 16–24 września 1914 r.*, Kielce 2002.
- Oettingen U., *Od Wisły do Jakubowic. Działania 1. Pułku Piechoty Legionów Polskich od 28 września do 13 października 1914 roku* [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 5, U. Oettingen (red.), Kielce 2004, s. 85–109.
- Oettingen U., *Odwrot 1. Pułku Piechoty Legionów Polskich z Kielc 10–13 września 1914 roku* [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 6, L. Michalska-Bracha, B. Wojciechowska (red.), Kielce 2005, s. 111–130.
- Oettingen U., *Walki 2 Pułku Piechoty I Brygady Legionów Polskich pod Konarami w 1915 r.*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A: Nauki humanistyczne” 2005, nr 29, s. 155–163.
- Oettingen U., *Wejście strzelców do Kielc w 1914 r. w świetle źródeł legionowych*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A: Nauki humanistyczne” 2005, nr 29, s. 85–98.
- Oettingen U., *Żandarmeria 1 Pułku Legionów Polskich w Królestwie Polskim w 1914 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2008, t. 45, s. 114–139.
- Pajewski J., *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Warszawa 1985.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1998.
- Pomarański S., *Związek Walki Czynnej i Związki Strzeleckie*, „Strzelec. Organ Związku strzeleckiego” 1934, nr 31, s. 8–11.
- Potkański W., *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002.
- Stanaszek B., *Brzosteccy Strzelcy w Legionach* [w:] *Z dziejów Brzostku. Studia i materiały*, t. 6, B. Stanaszek (red.), Brzostek 2019, s. 5–54.
- Stanaszek B., *Z dziejów Brzostku. Wydarzenia i ludzie*, Brzostek 2008.
- Tokarz W., *Marsz pierwszych oddziałów na Kielce. Potyczki w Kielcach i pod Kielcami. Brzegi. Marsz okólny na Tumlin (6 VIII–21 VIII)* [w:] *Legiony na polu walki. Działania pierwszego pułku legionów na lewym brzegu Wisły w sierpniu i wrześniu 1914 roku*, W. Tokarz (red.), Piotrków 1916, s. 15–20.
- Tokarz W., *Operacje pod Nowym Korczynem i pod Opatowcem (16 IX–24 IX)* [w:] *Legiony na polu walki. Działania pierwszego pułku legionów na lewym brzegu Wisły w sierpniu i wrześniu 1914 roku*, W. Tokarz (red.), Piotrków 1916, s. 24–33.
- Tokarz W., *Pobyty w Kielcach i odwrot na prawy brzeg Wisły (22 VIII–13 IX)* [w:] *Legiony na polu walki. Działania pierwszego pułku legionów na lewym brzegu Wisły w sierpniu i wrześniu 1914 roku*, W. Tokarz (red.), Piotrków 1916, s. 21–24.

- Tokarz W., *Wstęp [w:] Legiony na polu walki. Działania pierwszego pułku legionów na lewym brzegu Wisły w sierpniu i wrześniu 1914 roku*, W. Tokarz (red.), Piotrków 1916, s. 5–14.
- Wieliczka-Szarkowa J., *Żołnierze Niepodległości 1914–1918*, Kraków 2013, s. 252–267.
- Włoszczuk M., *Major Tadeusz Furgalski „Wyrwa” [1890–1916]. Niecodzienna postać oficera legionów polskich w świetle wspomnień i dokumentów*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2012, nr 5, s. 67–96.
- Wołos M., *Generał dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Biografia Wojskowa*, Toruń 2000.
- Wołos M., *Kilka refleksji o Kazimierzu Piątku pseud. „Herwin” (2 marca 1886– 20 maja 1915) i Michałowicach sprzed ponad stu lat*, „Naddłubiańskie Pejzaże. Kwartalnik Społeczno-Kulturalny” 2015, nr 1–2, s. 9–13.
- Wołos M., *„Ojczyźnie służy”. Damian Stanisław Wandycz (1892–1974)*, Bełchatów–Kraków–Warszawa 2015.
- Wołos M., *Przerwana droga do Niepodległej. Kazimierz Piątek „Herwin” (1886–1915)*, Warszawa 2016.
- Wołos M., *„W straży przedniej”. Żołnierska droga Andrzeja Struga do niepodległej Polski [w:] Andrzej Strug. Dzieło i czasy. Materiały z konferencji naukowej w Warszawie 6–7 grudnia 2012 roku*, A. Kargol (red.), Warszawa–Kraków 2014, s. 61–97.
- Wołos M., *Związek Strzelecki w Paryżu przed pierwszą wojną światową [w:] Drogi do niepodległości. Ziemia polskie w dobie odbudowy państwa polskiego*, Z. Karpus, M. Wojciechowski (red.), Toruń 2003, s. 33–48.
- Wrzosek M., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990.
- Zarys historii wojennej 1-go pułku piechoty legionów*, S. Pomarański (oprac.), Warszawa 1931.
- Zarys historii wojennej 5-go pułku piechoty legionów*, K. Bąbiński (oprac.), Warszawa 1929.
- Zuziak J., *Generał Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997.
-

